

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆԻ ԶԵԿՈՅՅԸ՝ ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՄԵԻԱՆ ՏԵՅԻՐՄԵՆՈՒՄ

18-20 Սեպտեմբեր 1948ին, Լիբանանի Շեֆրա գիւղին մէջ տեղի ունեցած է Միջին Արեւելքի հայ գրողներու համաժողովը¹:

Համագումարի ընթացքին զեկուցումներով ու ելոյթներով հանդէս եկած են Կարօ Սասունի (բացման խօսք), Եղուարդ Պօյաճեան (Արձակը Սփիւռքի Մէջը), Մուշեղ Իշխան (Բանաստեղծութիւնը Սփիւռքի Մէջը), Վահէ Օշական (Թատրոնը Սփիւռքի Մէջը), Մինաս Թէօյօլեան (Մամուլը Սփիւռքի Մէջը), Վահէ Սէթեան (Համագումարին իմաստը), որոնք ատենին տպագրուած են Նալբերի ամսագրին մէջ (Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1948, թիւ Է-Ը, էջ՝ 608-841), իսկ Անդրանիկ Ծառուկեանի «Սովետ Հայաստանի Գրականութիւնը» ու Եղուարդ Տօրոսեանի «Լեզուական խնդիրներ» զեկուցումները մնացած են անտպ։ Համագումարի աւարտին, կազմակերպիչները յայտարարած են, թէ «առանձին իստորի մը մէջ պիտի ամփոփուին բոլոր զեկոյցները եւ ատենագրութիւնը, ամբողջութեամբ», սակայն այս ծրագիրը չէ իրականացած՝ մեզի անյայտ պատճառներով ու հրատարակելի նիւթերը, ըլլորն ալ, մնացած են համագումարի ատենագիր Մինաս Թէօյօլեանի մօտ։

Այլի տիկին Գոհար Թէօյօլեան եւ որդին՝ փրոֆ. Պաշիկ Թէօյօլեան մեզի տրամադրած են Մինաս Թէօյօլեանի արխիւէն Միջին Արեւելքի հայ գրողներու համագումարին վերաբերող նիւթերը, որոնց շարքին է նաեւ Անդրանիկ Ծառուկեանի վերոյիշեալ զեկոյցը։ Ծառուկեանի ելոյթը կրնայ լաւագոյն պատկերացումը տալ մեզի, թէ Սփիւռքը ինչպէս կ'ընկալէր Հայաստանի գրականութիւնը՝ 40ականներու աւարտին։ Այս զեկոյցը հրատարակութեան կը յանձնենք ամբողջութեամբ, կատարած ըլլալով միայն ուղղագրական քանի մը աննշան միջամտութիւններ։

Մինաս Թէօյօլեանի արխիւէն համագումարին վերաբերող այս եւ միւս նիւթերը՝ Սասունիի բացման խօսքը ու «Գաղթաշարահի Հայ Գրականութեան Ուղին», Բ. Փանոսեանի «Բարձրացնենք Հայ Օրաթերթի Որակն Ու Ծաւալը», Վահէ Օշականի «Սփիւռքի Թատրոն», Եղուարդ Պօյաճեանի «Մեր Գրական Արձակը Սփիւռքի Մէջը» զեկուցումներուն բնագրերը, հատուած մը Եղուարդ Տօրոսեանի «Լեզուական Հարցեր» զեկուցումէն, Մինաս Թէօյօլեանի անընթեռնելի ատենագրութիւնը, ինչպէս նաեւ Հասկի խմբագիր Բիւզանդ Եղիայեանէն, Հալէպէն Ֆիլիպ Դերձակեանէն ու Արեւելք հանդէսի խմբագրութեանէն գրողներու համագումարին ուղղեալ նամակներն ու հեռագրերը, այլ կարգ մը նիւթերու հետ միատեղ, Մինաս Թէօյօլեանի հարազատներուն իսկ փափաքով, յանձնած ենք Երեւանի Ե. Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանին։

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ (Համառոտ Ձեկոյց)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

Խօսելի առաջ սովետ Հայաստանի գրականութեան իրագործումներուն եւ ձգտումներուն մասին, անհրաժեշտ է ներկայացնել ազգագրական ու ընկերային այն միջավայրը, մէկ բառով ենթահողը, որուն վրայ կը բարձրանայ այդ գրականութիւնը:

Արդի Հայաստանի գրականութիւնը շարունակութիւնն է արեւելահայ գրականութեան: Հետեւաբար, անկախ նոր վարչաձեւին պարտադրած խորքի ու ձեւի դաշմէն, լայն չափով մը ենթակայ է իրեն ծնունդ տուող միջավայրին լեզուական բարբերում եւ արուեստի ըմբռնումներուն: Այս խիստ կայտուր եւ հիմնական կէտը երբեք չենք կրնար անտեսել մեր դատումներուն ընթացքին, եթէ կ'ուզենք արդար ու պարկեշտ գնահատումով մը կշռել սովետ ռէժիմին բերած պզտիկ բարիքներն ու մեծ չարիքները Հայաստանի գրականութեան:

Արդ, հիմէն, իր ծագումին օրերէն իսկ, Արեւելահայ գրականութիւնը կը յատկանշուի ընդհանուր ձգտումով մը, միտումով մը դէպի ժողովուրդը, [անընթ. մէկ բառ]: Խորքին գերադասումը ձեւին վրայ. հիմնովին հակապատկերը Արեւմտահայ գրականութեան, որ լեզուի եւ ոճի մտահոգութիւններուն տուած է առաւելագոյն արժէք մը:

Այսպէս, նախասովետական շրջանի արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրականութիւնները ունին հետեւեալ պատկերը. - Պոլսոյ գրականութիւնը, արձակով ու քերթածով հասած է արուեստի շքեղ բարձունքի մը, յղկուած մաքուր լեզուի մը, ինքնատիպ գրչիներու փաղանգով մը, մինչ թիֆլիզի գրականութիւնը աճած է լայնքով ու խորքով միայն: Պոլսոյ մէջ Վարուժան մը կայ, Սիւսմանթօ մը, Զօհրապ մը կամ Զարդարեան մը, Մեծարեանց մը կայ եւ Թէքէեան մը, իսկ թիֆլիզի մէջ՝ Շիրվանզադէ, Նար-Դոս, Դեմիրճեան, Իսահակեան, Թումանեան ու Տէրեան: Թիֆլիզի մէջ սքանչելի գրականութիւն մը կայ, հարուստ եւ ծաւալուն ստեղծագործութիւններու հսկայ դէզ մը որուն մէջ ի գուր պիտի փնտռէք հեղինակի մը դէմքը զատորոշող ոճի տիրապետող գիծ մը, ինքնատիպ երանգ մը: Եթէ չհաշուենք Տէրեանը որ բռնակալ տիրապետութեան տակն էր իր խառնուածքին, եւ մասամբ Թումանեանը որուն գրական կերպարանքին ամրութիւն ու հասակ տուաւ իր միւրը, ամբողջ արեւելահայ գրականութիւնը ստիպուած ենք քերել համայնական տարազի մը տակ, միաձուլելով դէմքերը եւ իրարու մէջ լուծելով գործերը:

Անելորդ չլլայ գուցէ յիշեցնել, թէ այս հաստատումները երկու գրականութեանց մասին երբեք չեն ձգտիր բաղդատական կշիռով մը մէկը միւսէն գերադաս կամ ստորադաս ընդունելու: Երեւոյթի մը մատնանշումն է միայն, որուն յիշատակութիւնը կրնայ աւելի եւս լուսարանել մեր միւրք: Ու եթէ աւելցնենք ոճէն ետք նաեւ լեզուին հանդէպ ասանդական անհոգութիւնը արեւելահայ

գրողներուն մօտ, դիրքաւ կ'ընթանանք այլեւս, թէ սովեթներուն բերած գրական, լեզուական ու արուեստի հանգամաքները շատ անիլի մպաստատոր գետին մը սլիտի ունենային արեւելահայ գրականութեան մէջ, քան թէ արեւմտահայ: Այդպէս, Ձօհրապ մը երբեք պիտի չկրնար իր ոճը պահել հրաշքի ու կարմիր արդուկին տակ, Վարուժան մը պիտի խամբէր ու Մեծարեան մը չծնած մեռնէր, քայց Շիրվանգաղէ մը, Դէմիրճեան մը, Նար-Դոս մը կամ Իսահակեան մը պիտի շարունակէին ապրիլ եւ ստեղծագործել, ինչպէս անոնցմէ ոմանք դեռ կ'ապրին ու կը ստեղծագործեն, որովհետեւ արդէն իսկ հարթուած, իրենց հասարակաց նկարագրովը եւ ժողովրդական արուեստով ծանր պիտի չզգան ճնշումը: Ու դարձեալ, երկու գրականութիւններուն մէջ առաջացած նոր սերունդներն ալ պիտի կրեն միեւնոյն կնիքը, իրենց ծագումին անթօթափելի լուծը: Համաստեղ մը, Շահնուր մը, կամ Շուշանեան մը ի յայտ պիտի գան միայն արտասահմանի մէջ, իսկ Տարօնցի մը, Նայիրի Ջաբեան մը կամ Գեղամ Սարեան մը հասակ պիտի նետեն Հայաստանի մէջ: Անշուշտ, երկու հատուածներն ալ ունին եւ պիտի ունենան իրենց բացառութիւնները, քայց ժամանակակից հայ գրականութեան այս երկու թերերը պիտի լայնման կամ պրոկուին տարբեր զգայութիւն եւ տարբեր շարժիչ ջիւղեր ունեցու իրենց բնախօսութեամբը:

Կ'անցնինք նիւթին:

Սովետ Հայաստանի գրականութեան մօտ երեսուն տարիները, ներքին եւ արտաքին դէպքերու ճնշումին տակ իրենց կրած ելելէջներով, կրնանք բաժնել 6 շրջաններու:

1.-Պայքարի եւ քաղաքացիական կռիւներու շրջան. 1920-22: Այս շրջանը Ռուսիոյ համար կը սկսի 1917ին, հասնելու համար դարձեալ մինչեւ 1922:

2.-Կառուցումի շրջան՝ 1922էն 1932:

3.-Արուեստի մտահոգութեանց շրջան՝ 32-35:

4.-Հաւատարմական շրջան՝ 35էն մինչեւ 39ը, պատերազմը:

5.-Հայրենական պատերազմի շրջան՝ 40-46:

6.-Ներկայ շրջան, որուն նկարագիր եւ ուղղութիւն բանաձեւեց Սովետ Գրողներու Համագումարը:

Իրենց բնական հունով եւ ազատ պայմաններու մէջ զարգացող գրականութիւնները հազիւ թէ տասնամեակի մը ընթացքին որոշ ձեւ ու կերպարանք ունեցող շրջան մը բոլորեն: Սովետական կարգերուն մէջ սակայն, ուր կեանքը եւ արուեստը կ'ընթանան ի վերուստ ճշդորոշուած սահմանումներու եւ հնգամեայ պլաններու համաձայն, զարմանալի չէ հաստատել 6 յստակ շրջաններու բաժանում մը, երեսնամեակէ մը պակաս ժամանակի մը ընթացքին: Այս շրջանները, որոնք մեր կողմէ կատարուած ժամանակի կամայական բաժանումներ չեն եւ շատ յստակ դասաւորում մը կը կազմեն իրենց ծնունդ տուող պայմաններուն անջնջելի խաղանով, կը ներկայացնենք առանձին առանձին, մեր տպաւորութիւններն ու եզրակացութիւնը փորձելով բանաձեւել վերջին քանի մը էջերով:

1.-Պայքարի շրջան

Ռուսական սօս յեղափոխութեան ալիքը հասաւ Հայաստան: Տիրապետող կարգերը տապալելու, հիմը քանդելու ու տրորելու տարերային իրենց թափով, յեղափոխութիւնները միշտ ներշնչումի աղբիւր դարձած են գրագէտներուն: Ամեն յեղափոխութիւն կա՛մ ծնունդն է բանաստեղծի մը ներշնչումին, կամ ծնունդ պիտի տայ ներշնչել բանաստեղծի մը: Հայաստանի համար սակայն, յեղափոխութիւնը ժամանակավրէպ երեւոյթ մըն էր: Ահա թէ ինչո՞ւ ծնունդ տուաւ վրիպած բանաստեղծներու: Ռուսերը կեղեքող թագաւոր մը ունէին - հարկ էր վար առնել: Ազնուականներու եւ տղութներու դասակարգ մը կար ժողովուրդին ուսերուն - հարկ էր տապալել: Հայաստան ո՛չ թագաւոր ունէր, ոչ մենաշնորհեալ դասակարգ եւ ոչ ալ կեղեքող դրամատիրութիւն: Ու քնական էր, որ դուրսէն, բռնութեամբ պարտադրուած յեղափոխութեան երգն ալ վերածուէր բռնագրօսիկ կանչի մը: Կար Հայաստանի մէջ ղեկավար կուսակցութիւն մը, որուն տապալումը -- դժբախտ պարագայ մեր բանաստեղծներուն համար -- դժուար էր վերածել դիւցազներգութեան: Առաւել կամ նուազ տաղանդով բանաստեղծներու խմբակ մը տուաւ իր տուրքը օրուան պահանջին: Գուրգէն Մահարի, Ազատ Վշտունի, Նայիրի Զարեան, Ալազան -- առաջին սերունդը սովետահայ գրականութեան, բազմաթիւ հատորներով երգեցին այսպէս կոչուած “Մեծ հոկտեմբերը” եւ տեսան իրենց գործերուն թառամիլը Նոյններէն առաջ: Մէկ հոգի միայն, իր շրջանէն ու ժամանակէն վեր մնացող բանաստեղծ մը -- Եղիշէ Զարեան -- կրցաւ իր շունչը խառնել բիւրատրոներու շունչին ու երգել իր ժամանակը յուզող փոթորիկը խորունկ, իրական ապրումներով եւ հօգօր թափով:

- Թէ ուզու՞ն են երգը խեն՝

Ժամանակիդ շունչը դարձիր...

Զարեանց հաւատարիմ շունչը դարձաւ իր ժամանակին ու իր երգը լսուեցաւ բոլորէն բարձր ու բոլորէն հեռո՛ւ: Զարեանցի “Ամբոխները խելագարուած”ը, ինչպէս նաեւ “Ռատիօսյօժմներ”ը իրենց տեսակի լաւագոյն նմոշներն են: Տապալող, քարտւեանդ եղող քաղաքներու տենդը կայ Զարեանցի բանաստեղծութեան մէջ եւ ռուսական ստեպները դողդացնող փոթորիկին խռովքը: Քանդելու ելած խելագար ամբոխներուն հարագատ պատկերը ու նոյն ատեն խորունկ ապրումը: Զարեանցի յիշեալ բանաստեղծութիւնները իրենց թափով եւ ուժգնութեամբ կը մնան բարձրագոյն արտայայտութիւններէն մէկը շրջանի հոգեբանութեան, ոչ միայն մեր, այլեւ, բազմաթիւ քննադատներու վկայութեամբ, նաեւ ռուս գրականութեան մէջ: Ալազան, Վշտունի եւ Նայիրի Զարեան միայն թմբուկ զարկին այդ շրջանին եւ մնացին թմբկահար: Զարեանց հրգօր շունչով շեփորահարը եղաւ ժամանակին: Զարեանց կրցաւ մարդկայնական ապրումով խորանայ համամարդկային ցաւին մէջ, որովհետեւ խցուած ու յուսաբեկ հայ մարդու հոգին ոչ միայն խորք չէր ու չէր կրնար ըլլալ մակընթաց ցատումին հանդէպ, այլեւ, ընդհակառակը, լաւագոյն առիթն էր ազգովին ջարդուած ու լքուած հայ մարդուն համար՝ խառնելու իր դառնութիւնը բիւրատրոներու դառնութեան: Հայ մարդը, առանց մասնաւոր շահագրոտութեամբ մը կապուած ըլլալու բնկերային խնդիրներուն եւ դասակարգային պայքարնե-

յուն, հոգեբանօրէն պատրաստ էր սակայն միանալու քանդողներու եւ հատուցում պահանջողներու վրէժխնդիր գրոհին: Այս է պատճառը որ անկեղծութեան եւ ապրումին շեշտը ունին Չարենցի պօժմները: Միւսները՝ կարճ տաղանդով եւ կարճ ներշնչումով գործեր միայն տալիս, երգելով Չինական յեղափոխութիւնը կամ մավզերիստներու սխրագործութիւնները՝ համաձայն օրուան կարգախօսին եւ իշխանութեանց տուած ապսպրանքին: Չարենց ինքն ալ տուաւ տուրքի իր բաժինը, արծակ վէպով մը -- "Երկիր Նայիրի" -- որուն մէջ կը ծաղկէ Դաշնակցութիւնը՝ յանձին Մագուտի Համօ տիպարին: Բայց նոյնիսկ իր այս գործին մէջ Չարենց մնաց պարկեշտ ու իր առաջադրած ժխտական տիպարը -- Մագութի Համօն -- վէպէն դուրս եկաւ իբրեւ համակրելի անձնատրութիւն մը: Այն աստիճան, որ ստիպուած վերջաբան մը գրեց գրքին, քսելու համար, թէ հակառակ այն իրողութեան, որ կարգ մը ընթերցողներ կրնան համակրիկ Մագութի Համոյին, ինք, հեղինակը, Եղիշէ Չարենց, պաշտօնապէս կը վկայէ թէ ... զգուելի մէկն է Մագութի Համօն:

Սովետահայ գրականութեան այս շրջանը կրճաճ կոչել Եղիշէ Չարենցի շրջան եւ իրմով ողջունել հայ նոր գրականութեան լաւագոյն բանաստեղծներէն մէկը:

2.-Կառուցումի շրջան

Այս երկրորդ շրջանը, որ ամբողջ տասնամեակ մը կ'ընդգրկէ, 1922էն 32, ամէն[էն] ողորմելի շրջանն է Հայաստանի գրականութեան: Բաղաքական ու վարչական մարզերու մէջ իր կայունացումը գտնել վերջ, համայնավար վարչակարգը լծուեցաւ իր ծրագիրներուն իրագործումին, երկրին ճարտարարուեստականացումով, հողերու համայնացումով, հնգամեայ պլաններով ելն.: Այս վարչաձեւին ըմբռնումով -- ըմբռնում մը, որուն ըստ էութեան կ'անդրադառնանք ատելի վերջը -- գրականութիւնն ալ, ինչպէս գիտութիւնը, ինչպէս ճարտարարուեստը՝ պէտք է ծառայէ ժողովուրդին շահերուն՝ պետութեան ցուցմունքով: Կոլխոզային աշխատանքներ, ջրանցքներու բացում, ճահիճներու շորացում, գործարանային կառուցումներ -- այս բոլորին մէջն ու հետ՝ անխուսափելիօրէն բանաստեղծ մը կամ վիպագիր մը պէտք է գտնուի, ինչպէս պիտի գտնուի ճարտարագէտ մը, գիտատնտես մը, քիմիագէտ մը: Ու բանաստեղծութիւնը մասնատրապէս եւ արծակը ընդհանրապէս՝ յարդի համ ունի յաճախ ու նաեւ յարդին արժէքը: Բազմաթիւ օժտուած եւ տաղանդաւոր գրողներ՝ բռնադատեալ հարկատուս են ստեղծուած դաժան պայմաններուն: Եղիշէ Չարենցն անգամ, հակառակ իր տաղանդին հարուստ երեսներուն, ուրիշ բան ըրած չունի՝ եթէ ոչ տաղաչափութեան վերածել կուսակցութեան պաշտօնաթերթին խմբագրականները: Իսկ նոր յայտնուող կամ արդէն իսկ հաստնութեան մօտեցող գրիչներ, իրենց գործերուն մեծագոյն մասը ստիպուած են նուիրել շինարարութեան եւ կառուցումի: Եթէ կամուրջ մը չէ գրական թերթին պահանջը կամ հարուածային բանուորի մը սխրագործութիւնները, Մօնկոլիոյ դէպքերն են կամ Չինական յեղափոխութիւնը: Նմոյշ մը շրջանը իր աղմուկով լեցնող Ազատ Վշտունիի արուեստէն.

Հիմի

տեսնող²մ ես
Միստեյ,
Չիմը փիլավի սինի չի:

Ի՞նչ, փշրել ես ուզում նրան,
Չիմը փշրուող ու չնչին սինի չի:

Հիմի
Չիմը
հիմը
չի:
Հիմը հառաչում է հիմի,
Չիմը շառաչում է,
Շամբում:

Բանաստեղծութեան անուռով գրուած այս շուտասելուկը ամբողջ շրջանը կը յատկանշէ: Լէնին ըսած էր --Նախ քաղաքացի՝ ապա բանաստեղծ: Ու մեր բանաստեղծները հաւատարիմ են մարգարէին պատուէրներուն: Նախ քաղաքացի են, կոլտգի անդամ են, կամ Չինաստանի համար կոռուղ մարտիկ՝ եւ ապա միայն բանաստեղծ: Այս շրջանին կը յայտնուի քնքոյշ հոգիով եւ նուրբ արուեստով բանաստեղծ մը, Վաղարշակ Նորենց, որ կրնար բոլորովին ինքնաշարժուել տեղ մը գրաւել իր ճշմարիտ բանաստեղծի խառնուածքով եւ տաղանդով, եթէ ճակատագիրը սահմանած ըլլար զինք հարթող գլանին: Այսուհանդերձ, Նորենցէն կան շարք մը բանաստեղծութիւններ, որոնք կը զատորոշեն իր դէմքը միալար երգիչներու հօտէն: Իրենց սկզբնատրութիւնը ընող բոլորովին նորեկ երկու բանաստեղծներ՝ Սողոմոն Տարօնցի եւ Գեղամ Սարեան ու աւելի վերջը Յովհաննէս Շիրազ, իրենց երիտասարդական քարմութեամբը փայլուն սկզբնատրութիւն մը ունեցան եւ յոյսեր ներշնչեցին, բայց ժամանակը ցոյց տուաւ, թէ խառնուածքը ինչքան ալ ինքնատիպ ըլլայ եւ ստեղծագործական աւիւնը առատ՝ պարտադրուած կաղապարը ի վերջոյ կը հարթէ արուեստագէտին անհատականութիւնը, վերածելու համար պահանջուած տիպարին: Երեք սքանչելի արձակագիրներ՝ Ակսէլ Բակունց, Մկրտիչ Արմէն եւ Վահան Թորոպենց, մամաւանդ առաջինը, տուին իրենց անատարկելի տաղանդին վկայութիւնը կազմող շարք մը գործեր, որոնք սակայն միշտ վիրատու ու խաթարուած մնացին, ձգտումին եւ ընկերային մտահոգութեանց միջամտութեամբ: Այդ շրջանէն յիշատակութեան արժանի են Մկրտիչ Արմէնի պատմուածքները, Ակսէլ Բակունցի “Կարմրաքար” վէպը (կէս մնացած) եւ Թորոպենցի “Բագու” երկու հատորնոց վէպը:

Ինչպէս ըսինք, այս շրջանը տաղանդաւոր գրողներով ամէնէն հարուստ բայց յաջող գործերով ամէնէն աղքատ շրջանն է: Կառուցումներն ու ճանիճներու, չորացումը անշուշտ բարիք մըն էին մեր երկրին, բայց նոյն ատեն եղան չարիք մը հայ գրականութեան համար: Իր բանաստեղծի զօրեղ շունչով

միշտ տիրապետող Չարենցն է դարձեալ, որ լաւագոյնս կը բնորոշէ ինքզինքն ու իր շրջանը.-

*Ի՞նչ եմ մեր մեծ դարի համդէպ
Երգերը մեր թոթովախօս...
Մենք որ մոր կեանք ենք կանգնել
Չունինք երգեր հատու ու խոր:*

*Ինչ գրել ենք մինչեւ հիմա
Եղել է լոկ առաջաբան
Մի վիրխարի երգի համար
Որ գալու է, քայց դեռ չկայ:*

Չկայ եւ Չարենցը, այսօր: Բայց կան իր “հատու եւ խոր” երգերը որ գրեց գաղտնաբար եւ լոյս ընծայեց կարճատեւ ազատութեան սլախու մը, որ երբորդ շրջանն է սովետահայ գրականութեան:

3.-Արուեստի Մտահոգութեանց Շրջան 19[3]2-35

Գրական ծաղկումի այս անմախղնթաց շրջանը, որ հազիւ քանի մը տարի տեւեց ու եղերական ընդմիջումէ մը ետք հասաւ մինչեւ վերջին պատերազմը, ծագումն առաւ քաղաքական պատճառներէ ու վերջ գտաւ մոյմալէս քաղաքական պատճառներով:

1932ին, մոր ձգտում մը երեւան եկաւ Սովետ Ռուսիոյ ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Նախ՝ արտաքին ճակատի վրայ՝ Ռուսիա հրաժարեցաւ իր յարձակողական դիրքէն, որդեգրեց աւելի հաշտ քաղաքականութիւն մը, զոնէ երեսութապէս հրաժարեցաւ դրամատիքութիւնը տապալելու իր ծրագրէն եւ, մոյմիսկ անդամագրուեցաւ Ազգերու Դաշնակցութեան: Ներքին ճակատի վրայ, մախկին մոլեռանդութիւնը մեղմացաւ, մինչեւ այն ատեն ուրացուած եւ մերժուած ազգային արժէքները վերստին փառքի կոչուեցան: Պուշկինի հարիւրամեակի մեծաշուք տօնակատարութիւնները բոլոր քաղաքներուն մէջ, առիթ մը տուաւ ռուս ժողովուրդին հակելու դէպի անցեալը: “Պրովետարներ բոլոր երկիրներու, միացե՛ք”ը-- ջնջուեցաւ:

Ռուսականին զուգընթաց, Հայաստանի գրականութիւնն ալ կատարեց դէպի ետ ոստում մը: Մինչեւ այն ատեն անունով միայն ժողովուրդին ծանօթ արեւելահայ եւ արեւմտահայ հեղինակներ-- Բաքի, Վարդաճան, Մեծարենց՝ հրատարակուեցան բազմաթիւ տպագրութիւններով:

Առաջին անգամ Մաքսիմ Կորքին էր որ Սթալինի ներկայութեամբ եւ անոր հաւանութեամբ անխնայ քննադատեց արուեստը ճառով ու քարոզով փոխարինելու մոլութիւնը: Մէջտեղ նետուեցաւ մոր կարգախօս մը --ձեռով ազգային, խորքով միջազգային: Իրականին մէջ, “խորքով միջազգային”ը ձեռական յաւելում մըն էր, պարզապէս հակասութեան մէջ չիյնալու համար՝ եամայնակաւութեան հիմնական սկզբունքներուն հետ: Եղածը, ինչպէս պարզուեցաւ շուտով, ոչ աւելի ոչ պակաս՝ տեղատուութիւն մըն էր, ի շահ արուեստին:

Արդարութեան պարտքն է խոստովանիլ, թէ Հայաստանի մեր գրողները առաւելագոյն չափով՝ օգտուեցան տրուած ազատութենէն: Աղասի խանջեան,

իր ողբերգական մահացումէն քանի մը տարի առաջ, ինք բացաւ գրական այս փայլուն շրջանին դուռը, շատ աւելի պարզ, յստակ եւ աներկղիմի բանաձեւով մը: “Խորհրդային ալտուստ” պարբերաթերթին մէջ տպուած ընդարձակ յօդուածով մը, Խանջեան բառ առ բառ գրեց ինտելեալը:-

“Կ. Կոմիտէն գրողներինց պահանջում է ոչ թէ սոցիալիստական կառուցումների տեղեկագիրները տաղաչափեալ կամ արձակ՝ այլ մեր հոյակապ կառուցումը ցոյացնող գեղարուեստական երկեր: Ինձ միշտ անհաճոյ է եղել կարողալ գեղարուեստական մի երկ, ուր բացակայում է գեղարուեստը, հէնց նրա համար՝ որ գրողը այն փոխարինել է իր աշխարհահայեացքի ցուցադրումով”:

Այսքանը կը բաւէր արդէն:

Ու ահա երեւան եկաւ պալշեիզմի տիրապետութենէն ի վեր Հայաստանի մէջ նմանը չտեսնուած գրական ծաղկումի շրջան մը, իր տեսակին մէջ պզտիկ ոսկեղար մը, որ հայ գրականութիւնը հարստացուց տասնեակ մը գեղեցիկ ու բանկարժէք գործերով, արձակ թէ չափածոյ: Պէտք է ենթադրել, թէ այդ գիրքերը, կամ անոնց մէկ կարեւոր մասը գրուած էին արդէն կանուխէն ու առիթի կը սպասէին լոյս ընծայուելու: Որովհետեւ, դժուար է բացատրել քանի մը տարւուան ընթացքին բազմաթիւ ինդիւնակներէ եւ միահամուտ թափով այոքան յաջող գործեր, նիւթի ընդհանուր նոյնութեամբ մը, խորապէս ազգային խորքով մը: Երկարատեւ կաշկանդումով մը թմրած ազգային ոգիի յեղակարծ գարթներ մը, գրական բոլոր մարգերուն մէջ: Յիշենք քանի մը անուններ եւ գործեր.- Գուրգէն Մահարի՝ Մանկութիւն եւ Պատանեկութիւն, Սիրոյ, Խամոյի եւ Նիցցայի Պարտիզպանների Մասին՝ երկու արձակ հատորներ եւ Մրգահաւ՝ բանաստեղծութիւններու հատոր մը: Ախլէ Բակունց՝ Սեւ Յիւերի Մերմնացանը, Չարենց՝ Գիրք Ճանապարհի, Թորոզենց՝ Կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայ, Նորենց՝ բանաստեղծութիւններու եւ Սկրտիչ Արմէն պատմուածքներու հատորներ: Ընդգծենք, թէ յիշատակուած գործերը յագեցած են ազգայնական շունչով ու նոյն ատեն կը կրեն արուեստի դրոշմ: Արդէն ծանօթ է Չարենցի գրքին բովանդակութիւնը, իր այլաբանական բազմաթիւ էջերով ու մարգարէաշունչ պատգամներով: Գուրգէն Մահարի, կարծես մախազգայով թէ այլեւս առիթ չունենար ամբողջութեամբ պարպելու իր հոգին, եւ թէ շնորհուած ազատութեան այս կարճ պահը կրնայ շուտով վերջ գտնել, այսպէս կը մարգարէանայ.

Վերջին պոետն եմ, յսեցէք ինձ,

Վերջին կարօտն եմ նախորաբողծ.

Ինձանից յետոյ վիհ կը բացուի.

Վերջին պոետն եմ, որ եկել եմ

Հողի բուրմունքից, հողից, հերկից...

Ու վախճալով, որ նոյնիսկ պաշտօնապէս շնորհուած այս ազատութիւնը կրնայ սուղի մստիլ իրեն եւ իր գեղումներուն համար կրնան զինք պատասխանատուութեան կանչել օր մը, երկտող յառաջաբանի մը մէջ խոհեմօրէն կ'արձանագրէ.

Ինչ խօսք որ, որ այս գրքում կան բանաստեղծութիւններ, որոնք ոչ մի կապ չունեն իմ այսօրուայ գրական որոնումների հետ:

Ափսո՛ս, իր այս գգուշատր վերապահումը չկրցաւ փրկել ո՛չ զինքը եւ ոչ ալ իր ընկերները, երբ, տարի մը ետք, իր նախատեսած “վիել” բացուեցաւ եւ ընկլուցեց բոլորը միասին:

Այս շրջանին էր նաեւ, որ ամբողջական փառքին ու արդար արժէքին մէջ վերահաստատուեցաւ Վահան Տէրեանը եւ շուտով շրջանի ամբողջ բանաստեղծութիւնը ինկաւ իր ազդեցութեան տակ, ինչպէս ատեն մը Պոլսոյ մեր բանաստեղծութիւնը ենթարկուած էր Դուրեանին:

Առաջ, թմբկային շրջանին, Եղէշ Զարեան խօսքը ուղղելով Տէրեանին, կ’ըսէր.

Աշունների երգիչ, տրտմաբախիծ Տէրեան,

Մոխր տունդ եւ հիմ երգերդ կարդա...

Այս շրջանին, միեւնոյն Զարեանը իր խօսքը ուղղելով միեւնոյն Տէրեանին՝ կը պաղատի.

Վերադարձիր, օ՛ վերադարձիր...

Վերադարձաւ Տէրեան ու տիրակալեց գրեթէ շրջանի բոլոր բանաստեղծներու հոգիին: Հայաստանի մէջ բանաստեղծ չմնաց՝ որ քերթուած մը կամ զիրք մը չնուիրէր իրեն ու չկաշէր Տէրեան իր ընկերը, եղբայրը, վարպետը, եւլն.: Տէրեանին հետ՝ սօցիալիզմի, պեթօնի, կոլխազի մէջ կորսուած մարդկային սիրտը վերադարձուեցաւ մարդ-արուեստագէտներուն եւ Մոսկուայէն շնորհուած ազատութեան հետ Հայաստանին, հայ ժողովուրդին ու հայ մշակոյթին պաշտամունքը կրկին ստեղծագործ ակօսներ բացաւ ամենց հոգիներէն ներս:

Բայց, ինչպէս ըսինք, յանկարծօրէն հարուածը իջաւ եւ Հայաստանի գրեթէ բոլոր տաղանդաւոր գրողները ալուեցան հրապարակէն, քաղաքական դէմքերու “մաքրագործումին” գուզընթաց: Անկիւն մը մնաց միայն շշմած Իսահակեան մը եւ ընկերներուն կորուստին եթ ոչ պատասխանատու, գոնէ որպէս պաշտօնական եւ վճարուած դահիճ մէջտեղ մնաց միջակ տաղանդով բանաստեղծ մը, Նայիրի Զարեան, որ դեռ մինչեւ այսօր կը գրէ ու հատորներ կը դիզէ, ինչպէս եւ շքանշաններ...

4. Հաւատարմական Երջան (1936-39)

Այս շրջանը բացուեցաւ այնպէս՝ ինչպէս կը բացուի ջարդի եւ զուլումի շրջան մը: Դրդապատճառը, դարձեալ, քաղաքական: Մոսկուայի մէջ՝ գնդակահարուեցաւ Սարաջախտ Թուխաչեւսկին, Զինովի, Բասիմեւ, Բատէք՝ Վիշինսքիի առջեւ խոստովանեցան թէ իրենք “իժ են, օճ են, սողուն են” եւլն.: Թիֆլիզի մէջ խժրուժօրէն սպաննուեցաւ Խանջեանը, Էջմիածնի մէջ մահացաւ Կաթողիկոսը, Զարեան, Ակսէ Բակունց, Գուրգէն Մահարի իրենց ընկերներով ընդմիշտ անհետացուեցան: Ու բացարձակ ամայութեան մէջ մնաց Հայաստանի գրականութիւնը, որուն կեդրոնական դէմքը մնաց Նայիրի Զարեանը:

5. Հայրենական Պատերազմի Երջան

Եկաւ պատերազմը, ու դարձեալ, ինչ որ ատեն մը ոճիր ըլլալէ ետք դարձած էր թոյլատրելի արարք -- այսինքն հայրենասիրութիւնը -- այս անգամ վերածուեցաւ գերագոյն առաքինութեան մը: Հիբլէիի դէմ մղուած պատերազմը կոչուեցաւ “Հայրենական պատերազմ”: Խորհրդային Ռուսիոյ տասներմէկ հանրապետութիւններուն ժողովուրդները մտան միակ բանակի մը մէջ եւ միակ դրօշի մը տակ, բայց իւրաքանչիւրին տրուեցաւ այն հաւաստիքը՝ թէ կը կռուի իր իսկ հողին, իր սեփական հայրենիքին համար: Ու նորէն՝ Արարատը, Սեւանը, Սասունցի Դաւիթը, ազգային բոլոր արժէքները՝ Արա Գեղեցիկէն մինչեւ Վարդան Մամիկոնեան ու Պապ Թագաւորէն մինչեւ ... արտասահմանի հայութիւնը եւ Հալէպ քաղաքը:

Ընդհանուր մաքրագործումէն ճողոպրած քանի մը երեց գողներ՝ Իսահակեան, Ստեփան Զօրեան եւ Դերենիկ Դեմիրճեան, տուին շարք մը գործեր՝ իբրեւ յուշ կամ վէպ՝ միայն ու միայն ազգային, աւելի ճիշդ ազգայնական նիւթերով: Նորահաս բանաստեղծներու հոյլ մը՝ Տարօնցի, Գեղամ Սարեան, Յովին. Շիրազ, Գեորգ Էմին եւ բոլորովին նորեր՝ Միվա Կապուտիկեան, Մարքո եւ Արշալոյս Մարգարեաններ ելն.՝ աւելի կամ պակաս շնորհով տարփողեցին կարմիր բանակի յաղթանակները եւ գերման օկուպանտների եւ զաւթիչների չար գործերը: Շրջանի բանաստեղծութիւնը, ինչպէս եւ արձակը՝ յաջող ոչ մէկ գործ տուաւ հայ գրականութեան եւ ասիկա, քրմապետ Նայիրի Զարեանի իսկ խոստովանութեամբ:

Միակ նորութիւնը, որ բացառիկ արժէք մըն է ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ բոլանդակ հայ գրականութեան համար, առաջին անգամ լսուող անուն մըն է, մեծարժէք ու ինքնատիպ գրիչ մը -- Վիգէն Խեչումեան: Այս գրագէտը երեսոյթ մըն է Հայաստանի գրականութեան մէջ: Անոնք որ կարդացած են իր պատմութիւնները, կը հասկնան թէ ինչ ըսել կ'ուզուի: Իսկ անոնք որ ծանօթ չեն իր գործին, թող գիտնան, թէ Հայաստանի մէջ, սովետական ռէժիմին տակ երեսուն եկած է գրող մը -- ինչպէս, ինչ պայմաններու տակ՝ քացարձակապէս անըմբռնելի է մեզի համար -- գրող մը՝ որ հայ վանքերու մագաղաթին բոլոր ունի իր էջերուն հետ եւ հայ հինաւորաց բարքերուն ու կենցաղին ճշգրիտ ծանօթութիւնը, անցեալին պաշտամունքը, ինքնատիպ ու գերազանցօրէն հայեցի ոճ մը, արուեստի նոր ու բարձրագոյն ըմբռնումի մը հետ դասական անհատատալի պարզութիւն մը: Դժբախտաբար միակն է Խեչումեան իր արժէքին, բայց ոչ սեռին մէջ, որովհետեւ ունի նաեւ հետեւողներ, ինչպէս Արաքսմանը, որ թէն ոչ -- ստեղծագործական մարզի մէջ, բայց կու տայ նոյն մթնոլորտը:

Կայ շնորհալի բանաստեղծներու ամբողջ հոյլ մը եւս, որոնց վաստակին զնահատումը մեզ կը մօտեցնէ մեր հիմնական խօսքին եւ եզրակացութիւններուն: Որեւէ դէմք, իր արուեստագէտի խառնութեամբ եւ ստեղծագործական թափով այլեւս ի վիճակի չէ համայնական եւ ընդհանուր մթնոլորտէն դուրս իր անունը պարտադրելու, որովհետեւ բոլորն ալ կը կրեն միեւնոյն արուեստի պիտակը եւ նիւթին անխտւապիւն, ծանր լուծը: Կրնանք ըսել, թէ տիրող վարչակարգը յաջողած է այլեւս համայնացնել գրականութիւնն ու արուեստը, օգտուելով իւրաքանչիւր հայ գրողի հոգիին հարազատ հայրենասիրական զգա-

ցումին ազատ արտայայտութեան համար իր ըրած թոյլտութենէն ու պահելով գլոյտը միայն այդ կալուածին մէջ ու նոյն մարզէն ներս միայն: Արդիւնքը, արուեստի յաջողութեան տեսակէտէն, միեւնոյնն է սակայն: Երբ պարտադրօրէն սահմանափակ է նկարը, սոցիալիզմ ըլլայ թէ հայրենիք, հետեւանքը լճացումն է, որոնող մտքին եւ ստեղծագործ աւելին կասումը: Այն միակ տարբերութեամբ սակայն, որ ներկայ շրջանի գրականութիւնը աւելի հարազատ է երկրի եւ արտասահմանի ժողովուրդի արտին եւ աւելի օգտակար: Իսկ մենք, որ ներկայ փորձով պառնաստի մտահոգութիւններու միայն կ'առաջնորդուինք եւ բարձրագոյն իրագործումներու տազնապն ու ճիւղ կ'ուզենք վեր առնել, սոխալուած ենք հաստատել, թէ հայրենասիրական շարքին ալապէս սիրելի խաւէն անդին ու անոր տակ ճգնուած, ճնշուած, տրորուած ու հոգեվարք վիճակ մը կ'ապրի Հայաստանի գրականութիւնը նաեւ այն շրջանին:

6. Ներկայ Շրջան

Իրականին մէջ, որեւէ մասնաւոր եւ յստակ բաժանում մը չունի այս շրջանը իր նախորդէն: Պատեւագմէն ու յաղթանակէն ետք Ռուսիոյ պետական քաղաքականութեան մէջ երեւան եկող նոր --աւելի ճիշդ հին-- ձգտումն է, նախկին այլամերժութեան վերադառնալու եւ իրմէ դուրս ամէն ինչ եւ ամէն բան ուրանալու որոշումը, որ գրական ճակատի վրայ արտայայտութիւն գտաւ նորոգ հանգուցեալ ժողովուրդի հոշակատը մեղադրականով ուղղուած գլոյտներուն եւ Հայաստանի մէջ արտայայտութիւն գտաւ Սովետ Գրողներու Համագումարին հանումը բանաձեւերով: Ինչպէս ծանօթ է, Երեսնի համագումարը բառացիօրէն ընդունելով ժողովուրդի պատմութիւնը, իր կարգին կրկնեց միեւնոյն տեսակէտները բազմաթիւ հայ ժողովուրդներու բերնով եւ արտասահմանէն հրաւիրուած հատընտիր տաղանդներու ներկայութեան եւ լուս մեղսակցութեամբը:

Բոլոր ելեւոյթները ցոյց տուին թէ նոյնութեամբ կը կրկնուի 1936ի բեմադրութիւնը, հաւատարմական միեւնոյն գործողութիւնը, միայն դերակատարներու տարբերութեամբ եւ վերջին արարին մէջ մտցուած բարեբախտ փոփոխութեամբ մը: Այսպէս, ճիշդ հինին նման, գրողներ եղան որ ամբաստանեցին եւ գրողներ եղան որ ամբաստանուեցան: Առաջ ամբաստանութեան բանաձեւը՝ “աջ թեքում-ձախ թեքում” բառերն էին, հիմա “անցեալը խտրականացնելու” մեղքը: Առաջ ամբաստանողը Նայիրի Զարեանն էր եւ ամբաստանուողները՝ Չարենց, Բակունց, Մահարի եւլն.: Հիմա՝ ամբաստանողը ինքը Նայիրի Զարեանն է եւ ամբաստանողը ոմն Սիրաս: Բախտի չար խաղով մը, հաշիւ տալու հարկին տակ ինկաւ ու ողորմուկ շեշտով մեղայագիր մը կարդաց այն շքանշանակիր եւ հարիւր առ հարիւր գտարիւն համայնավար Զարեանը, որ ատեն մը դժոխքին բաժին կը հանէր իր ընկերները:

Վերջին արարին սրբագրութիւնը եղաւ այսպէս.- Առաջ՝ ամբաստանուողները անմիջապէս չեզոքացուած էին ու դատապարտուած բանտի, աքսորի կամ մահուան: Ներկայիս՝ մեղադրեալ գրողները՝ Խեչումեան, Աշոտ Գրաշի, Գեորգ Էմին, Սիլվա Կապուտիկեան եւ ինքը Զարեան, կ'ապրին ու կը գրեն դարձեալ:

Շատ համառօտ ու թոռցիկ ակնարկով մը, ահաւասիկ այն շրջաններն ու փուլերը, որոնցմէ անցաւ Սովետ Հայաստանի գրականութիւնը, երկրին խորհրդայնացումէն ի վեր: Այժմ փորձենք քանի մը հիմնական եւ ընդհանուր հաստատումներ ընել այդ գրականութեան ցայտուն երեսներուն շուրջ եւ մօտենալ եզրակացութիւններու:

Առաջին ակնարկով, երբ ուզենք բաղդատութիւն մը ընել մախատովետական շրջանի արեւելահայ գրականութեան հետ, կը նկատենք թէ ներկայիս հայերէն լեզուն շատ արեւի մաքուր կը գրուի Հայաստանի մէջ, քան կը գրուէր առաջ: Այս հաստատումը թող անհեթեթ չթուի, երբ մէկ կողմէ պետութիւնը մասնաւոր ծրագրով լծուած է հայ լեզուն ապագայնացնելու աշխատանքին իր “տէպուտատ”ներով, “օկուպացնել”ներով, “մօպիլիզացնել”ներով եւ անթիւ անհամար հրէշութիւններով: Վարչական-լրագրական լեզուն դադրած է հայերէն ըլլալէ ու դարձած՝ կովկասերէն, օր մըն ալ դառ[նալու] համար ռուսերէն: Բայց գրական լեզուն կը մնայ մաքուր: Փաստ մըն է ասիկա՝ որ չենք կրնար ժխտել: Չենք կրնար ուրանալ մաւ, թէ իբրեւ հայերէն, շատ արեւի ճիշդ ու մաքուր է այսօր Յովհ. Շիրազի մը, Սիլվա Կապուտիկեանի մը լեզուն՝ քան էր ժամանակին Իսահակեանի մը կամ Թումանեանի մը լեզուն: Երկու պատճառ ունի այս երեւոյթը: --Նախ, ինչպէս ըսինք, լեզուական մարզին մէջ պետութեան որդեգրած քաղաքականութիւնը առայժմ ազատ կը թողու արտեստագէտին լեզուն: Իսկ արեւի կարեւոր եւ հիմնական պատճառը այն է, որ ներկայ Հայաստանի գրողներուն մէկ կարեւոր մասը, մանաւանդ միջին սերունդէն, արեւմտահայ է ծագումով, կամ Վանէն, կամ Տարօնի աշխարհէն: Գուրգէն Մահարին եւ Վշտունին՝ վանեցի են, Վաղարշակ Նորենցը՝ սասունցի, Թորոմենցը՝ խարբերդցի եւլն.: Այս պարագան մատնանշելով, նոյն ատեն լատեստութեամբ կը մայինք մեր լեզուի ապագային, խորհելով, որ եթէ ապագային արեւմտահայ լեզուն ձուլուի իսկ արեւելահայերէնին մէջ՝ խիստ բարեբար ազդեցութիւն մը պիտի ունենայ անոր վրայ:

Երկրորդ կարեւոր շահը. պարբերաբար թոյլատրուած հայրենասիրութեան զգացումը, որ հիմնական նիւթերէն մէկը կը կազմէ բոլոր ազգերու գրականութեանց մէջ, հորդորդային Հայաստանի մէջ ստեղծած է հայրենասիրական սքանչելի գրականութիւն մը, մանաւանդ բանաստեղծութեան մէջ: Հայրենիքն ունի, հայրենի նախնի, հայ մարդուն սերը, ոչ մէկ ատեն այնքան գեղեցկօրէն չէ տրուած, որքան ներկայիս կը տրուի Հայաստանի մէջ: Աւելի ճիշդ կ'ըլլար ըսել կը տրուէր, որովհետեւ, բոլոր երեւոյթները ցոյց կու տան թէ նորէն յետադիմութիւն մը կայ այս կալուածէն ներս, յառաջդիմականութիւնը իրեն համար դռօշակ ընդունող երկրին մէջ: Սակայն հայրենասիրութիւնը, ըլլալով համդերձ մարդկային հոգիին ամէնէն հարազատ զգացումներէն մէկը, սահմանափակ նիւթ մըն է: Եւ ի վերջոյ, ամէնէն շնորհալի բանաստեղծն իսկ կը դառնայ տաղտկալի եւ միօրինակ, եթէ շարունակէ դեգերիլ միեւնոյն նիւթին շուրջ:

Այժմ կու զանք Հայաստանի մէջ տիրող արտեստի ըմբռումին, որ հիմնականն է այս բոլորին մէջ եւ որ անհաշտելիօրէն կը հակադրուի մեր ըմբռում-

ներում: Կարծողներ կան, թե կը քննադատենք ու կը մերժենք Հայաստանի գրականութեան ձգտումները, որովհետեւ դէմ ենք անոր վարչաձեւին եւ կարգերուն: Գրականութեան եւ արուեստի խնդիրներուն մենք կը մօտենանք լրջութեամբ ու պատասխանատուութեան խորունկ գիտակցութեամբ: Եթէ գրականութիւն կ'ընենք կամ գրականութեան մասին կը խօսինք, ընթացիկ ու առօրեայ ամէն նկատում կը ձգենք մէկ կողմ, կեանքի յորձանքին ու պայքարի քուիտքուիմ մէջ, անաղարտ պահելով արուեստագէտին խաղաղ արժանատւութիւնը, գրականութեան անուով ըստած խօսքին վեհութիւնը, անկեղծութիւնը, հաւատքը: Շատ հաշիւներ ունինք շատերուն հետ, բայց շատ լաւ գիտենք թէ որ հաշիւը երբ պիտի մաքրենք եւ ինչ եղանակով: Ու երբ կ'ըսենք, թէ գրական խնդիրներու մոլորում մեր այս հաւաքոյթներուն մէջ քաղաքական եւ կուսակցական որեւէ նկատումէ չենք առաջնորդուիր, պատճառը... թէ կը փորձենք ծալտուիլ ու ծածկել մեր համոզումներն ու տեսակետները, այլ ա՛յն՝ որ գիտենք թէ ամէն բան իր տեղը ունի եւ իր ժամանակը: Զինուոր մը զինուորական է միշտ, բայց ելքեր պիտի չուզէր թատրոն երթալ... զինուորական տողանցք մը դիտելու համար կամ մուսագահանդէսի մը մէջ ֆանֆառի եղանակներ մտիկ ընել:

Այդ, ինչ է խորքը այն հիմնական տարակարծութեան, որ իրարու կը հակադրէ մեր եւ անոնց գրական ըմբռումները: Եթէ քանդենք բուն հարցին շուրջ հիստումը ոստայնը, քերենք քաղաքական, կուսակցական եւ ընկերային հաշիւներու դիզած աղտոն ու փռչին՝ ի վերջոյ ի՞նչ կը մնայ որպէս խորիզ, ընդունելի կամ մերժելի ի՞նչ գաղափար, հիմնատրուած ի՞նչ տեսակէտ:

Կը մնայ հին վէճը. - “Արուեստը արուեստին համար” դասական կարգախօսը, որուն կը հակադրուի, անգամ մըն ալ, հիմնովին ներհակ ըմբռում մը, պետական պարտադրանքով: -- Գրականութեան ուղղափառ վարդապետները կ'ըսեն. -- Արուեստին պէտք չէ պարտադրել որեւէ ձգտում, որեւէ միտում: Արուեստը պէտք է ծաղկի ինքնիրեն, ինքնիրմով եւ ինքը իրեն համար: Արուեստը գեղեցիկին պաշտամունքն է, գեղեցիկին որոնումը, գեղեցիկին իրագործումը: Տարբեր ամէն պահանջ արուեստին՝ կրնայ միայն վտանգել գեղեցիկը, տգեղ շուքեր, կարկտաններ աւելցնել անոր պայծառ կերպարանքին վրայ: Արուեստի մաքրակրօն այս քուրմերուն՝ հերժուածող աղանդաւորները կը պատասխանեն. -- Ո՛չ, արուեստը գեղեցիկը չէ միայն, այլ նաեւ, այլ մանաւանդ՝ օգտակարը: Արուեստը չի կրնար ինքնամպատակ լլլալ: Արուեստը պէտք է ծառայէ գաղափարի մը, իտեալի մը, վարչաձեւի մը: Արուեստը օժանդակ մըն է մարդուն համար դէպի բարձրագոյն կենցաղ մը, կեանքի բարձր մակարդակ մը: Հետեւաբար՝ սնամէջ ժամանակավրէպ ըմբռում մըն է Արուեստը Արուեստին “համար” տարազը:

Ահա՛ հիմնական զսպանակը վէճին, բո՛ւն պատճառը երկու ճակատներու բախումին: Ամբողջ խնդիրը պարզ ու պարկեշտ հարցում մըն է, որ կը փնտռէ պարզ ու պարկեշտ պատասխան մը: Ուրեմն այսպէս. -- Արուեստագէտը, ներկայ պարագային գրողը, պարտաւոր է ծառայել նպատակի՞ մը, թէ միմիայն

իր արուեստին: Փորձենք հասնիլ պայծառութեան, գիտակցաբար լաբլորին-թոսի վերածուած այս խիստ կարետոր, էական հարցին բախիղներէն:

Բայց նախ, ի՞նչ է արուեստը, ո՞վ է արուեստագէտը: Արուեստագէտը --գրողը-- առաջ քան ամենայն, վեր քան ամենայն՝ մաշոյ մըն է, այսինքն հոգի մը, այսինքն աշխարհի մը, խառնուած անթիւ անհամար ուրիշ աշխարհներու, ուրիշ մարդերու կեանքին ու ճակատագրին, բայց պահելով իր անբաժանելի, անջնջելի իսկութիւնը, դրութեանական վիճակը, իր սեփական մթնոլորտը: Ազդեցութիւններ, ներգործութիւններ՝ ուրիշներէն իրեն, իրմէ ուրիշներուն՝ տեւական հաղորդականութեամբ մը գրողը կը վերածեն սովորական մարդու մը սովորական մարդոց մէջ, բայց չեն հասնիր --պէտք չէ՝ հասնին-- մութ ու խռնուկ այն մարգերուն, ոլորտներուն, այն աշխարհին՝ որ ի՞նչ է, իր սեփականութիւնը, իր արիւնին, իր ջլտերուն, բջիջներուն լիազմար իրատւոյնով, պարտադրանքով: Գրողը, ամէն բանէ առաջ հարկատու է իր ծնունդին, կենսաբանական, բնախօսական այլ մանաւանդ ժառանգական հազար ազդակներով իրեն սահմանուած ճակատագրին: Եւ ուրիշ բան չէ իր կոշումը՝ եթէ ոչ իր գրչով յայտնաբերել իր ներքին աշխարհը, տալ իր հոգին, տալ ինքզինքը:

Միծաղելի է անշուշտ արուեստի մաքրապաշտներուն պահանջը՝ թէ գրողը պէտք է մնայ դուրս իր ժամանակէն ու պայմաններէն, մնայ հեռու՝ իր դարաշրջանը փոքորկալ գաղափարներէն, փակուի փողոսերէն աշտարակներուն մէջ եւ աստղերէն ներշնչու՜մ առնէ ու փոխանցէ լուսինին: Գրողը մաշոյ է, հետեւաբար ստիպուած է խառնուիլ մարդոց կեանքին ու ապրումներուն: Գրողը մաշոյ է, հետեւաբար իրաւունք ունի նաեւ մարդոց մէջ պահելու իր սեփական մարդկայնութիւնը: Մարդիկ իրաւունք ունին պահանջելու գրողէն, որ ականջ տայ իրենց սրտի տրոփին, աչքերը յառէ իրենց առօրեայ կեանքին ու ապրումներուն, խառնուի իրենց տառապանքին ու հրճուանքին, ներկայ ըլլայ հարսնիքին ու թաղումին, շաղախտի իրենց գոյութեան: Բայց մարդոց իրաւունքը կը վերջանայ հո՞ն՝ ուր կը սկսի գրողին իրաւունքը:

Դարաշրջանը կը պարտադրէ գրողին, որ ներկայ ըլլայ գաղափարներու եւ յուզումներու հասարակաց հանդէսին: Գրողը չի կրնար բացակայիլ հանդէսէն, իրաւունք չունի՝ բացակայելու: Չի՞ կրնար իր ճակատագիրը անջատել բիւրատրոներու ճակատագրէն: Ինքն ալ մաշոյ մըն է մարդոց մէջ: Մասնակից է ամոռն ծիծաղին ու արցունքին, յոյսերուն եւ անձկութեան, ուղեկիցն է ամոռն դժուար վերելքին, բախտակիցը՝ անկումին:

Եւ պատահի, որ գրողին հոգին, հրաշալի ներդաշնակութեամբ մը, դիպաւ աւանական նոյնացումով մը հարազատօրէն արձագանգ տայ իր ժամանակին, նոյնանայ, միախառնուի շրջապատին, բիւրապատկուի բիւրատրոներուն հոգիով, տազմապով, դառնայ հաւատարիմ հայելին, իր գործերով, իր ապրած օրերուն: Այդ պարագային, դարը կ'ապրի գրողին մէջ, գրողը կ'ապրի դարուն մէջ՝ եւ իր դարին հետ՝ կը տիրապետէ բոլոր դարերուն: Բայց կրնայ նաեւ պատահիլ, որ գրողին ներքին աշխարհը արձագանգ չտայ իր ժամանակին, մնայ խուլ՝ շրջապատին հանդէպ, կամուրջ նետէ ապագային, ուռկան բանայ դէպի անցեալը: Արգիլե՛լ գրողին բնական հակումը, խափանե՛լ խորունկէն ժայթ-

կող աղբիւրը, կաղապարե՞լ, կաշկանդե՞լ, տրորե՞լ անոր հոգին --արդիւնքը կրնայ ըլլալ գուցէ շատ օգտակար բան մը օրուան պահանջներուն, բայց երբեք գրականութիւն, երբեք արուեստ:

Հայաստանի մէջ գրողէն կը պահանջուի տալ սովեք ժողովուրդներու կեանքը, պայքարը, յաղթանակը, շինարարութիւնը: Շատ բնական ու շատ արդար պիտի ըլլար քննադատին պահանջը, եթէ չփորձուէր բաղձանքը վերածել պարտադրանքի: Բնական պիտի ըլլար, որ բոլոր ժամանակներուն ամենէն ահաւոր պատերազմը ունենար իր դիցազներգակը, սովեք ժողովուրդներու հերոսական գոհողութիւնը երգի վերածուէր, երկրագունտը հիմէն սարսող Ռուս Յեղափոխութիւնը ունենար իր արժանատի երգիչը, վիպագիրը, երաժիշտը: Բայց ինչ որ բնական ու արդար էր եւ պէտք էր իրագործուէր բնական ճամբով, արուեստագէտին ազատ ու անկաշկանդ ընտրութեան եւ մերշնչումին շնորհիւ, ահաւասիկ որ կը ստանայ դաժանելի հարկի մը բնոյթը, բիրտ ու բռնի պարտադրութեան մը անհանդուրժելի ծանրութիւնը:

Սթալինկրատի դիմադրութեան երգիչը գուցէ պիտի ծնի տասը քսան կամ հարիւր տարի ետք՝ ռուս ժողովուրդի ծոցէն: Յամեայնդէպս, ճակատի վրայ գտնուող թրթակից-քանաստեղծները չեն, եւ ոչ ալ Սթալինի պատգամը ձայնասփիւռն լսող Հայաստանի քանաստեղծները, որ նոյն օրը, նոյն ժամուն պիտի անցնին սեղանին առջեւ ու իրենց գովքը յաջորդ օրն իսկ զետեղեն “Մովետական Հայաստան” թերթին խմբագրական սիւնակներուն մէջ: Այդ ձեռով կրնան իրենց հաւատարմութիւնը յայտնել իրենց մեծ առաջնորդին հանդէպ, բայց գրականութիւն չէ որ ըրած կ’ըլլան այլ գրականութիւնը վերածած ծաղրանկարի...

Մարդկային հոգիին՝ հաւասարապէս հարազատ է եւ արցունքը, եւ ծիծաղը՝ երբ կը բխի իր իսկ աղբիւրէն, իր սեփական ակունքէն: Բայց երբ ուզուի մասնաւոր պահանջով մը արցունք կամ ժպիտ ապսպրել՝ ապսպրանքը գուցէ հասնի ժամանակին, բայց իրեն հետ պիտի բերէ, անխուսափելիօրէն, ոչ թէ իրական մարդուն, այլ միմոսին ծաղրածու ստուերը: Գրողը միմոս չէ: Գրողը մարդ է: Եւ արցունք ունի, եւ ժպիտ: Բայց ի՞նչ արցունքը, ի՞նչ ժպիտը՝ որ կը փնտռէ ի՞նչ պահը, ի՞նչ մթնոլորտը, ի՞նչ առարկան:

Գրողը պէտք է ըլլայ ազա՛տ, անկաշկա՛նդ: Ազատութեան կապտումը, մանաւա՛նդ գրականութեան մէջ, արուեստագէտը կը տամի, ուղիղ գծով, միջակութեան, տափակութեան, բռնազբօս, կեղծ ու անարժէք իրագործումներու: Հոս կայ բացատրելի պարագայ մը, նրբին այլ կարեւոր կէտ մը.

Մարդ-արուեստագէտին համար պահանջուած ազատութիւնը, ստեղծագործական ազատութիւնը, պէտք չէ չփոքել մարդ-քաղաքացիին պահանջած ազատութեան հետ: Անշուշտ, ազատութիւնը, բոլորին համար հաւասարապէս, մէկ է եւ անբաժանելի:

Բայց եթէ ցաւակից հաստատումներով կը գոհանանք Հայաստանի մեր գրչի եղբայրներուն պարտադրուած լուծը մատնանշելով, չենք կրնար լուռ անցնիլ այն կեղծ ու շինծու տեսակետներուն վրայէն, որոնք քանի մը տարիէ ի

վեր սկսած են աւեր գործել մեր մամուլին մէջ, իբրեւ թէ գերագոյն հայրենասիրութեան մը որպէս ձգտում, բայց ձեռով ու խորքով ոչ ուրիշ բան՝ եթէ ոչ ամէնէն տմարդի եւ ամմիտ ոտնահարումը արուեստին եւ նոյնինքն հայրենասիրութեան: Հայաստանի մեր տաղանդաւոր տղաքը ինչպէ՛ս կը տխրին արդեօք երբ կը կարդան արտասահմանի ուրիշ գրողներու գրչին տակ իրենց գրկանքը իբրեւ բարիք ներկայացնող վկայութիւններ:

Որքան կոյր պէտք է ըլլայ բանաստեղծ մը, որքան սովեստ ու քաղաքական կիբքով կտրացած՝ որպէս բարիք ընդունելու համար ուրիշ բանաստեղծներու հոգին ճնշող չարիքը: Ապրիլ Հայաստանի մէջ եւ ստիպուած ըլլալ Էփիլի քանդուած տաճարներուն մասին գրել՝ դաժանելի հարկ մըն է անշուշտ, բայց հարկ մը՝ որուն ստիպուած է տուրք տալ հայրենի բանաստեղծը որուն վիճակը խորապէս կ'ըմբռնենք եւ որուն դէմ որեւէ մեղադրանքի խօսք չունինք: Բայց նստիլ արտասահմանի մէջ, այս ազատ երկինքներուն տակ եւ հիւսել գովքը բռնութեան եւ բռնադատումին, մարդկային մտքի եւ հոգիի խաթարման աստիճան մըն է, որուն վրայ չենք ցաւիք այլեւս, այլ կ'արհամարենք:

Ու ամէն շինծու կեցուածքի, ամէն կեղծ ու պատիւ քարոզութեան տակն ու վրան գետնող Հայաստանը, խարդախ վարուելակերպ մըն է, որուն ժամանակը անցած կը նկատենք այլեւս:

Ամէն բանէ առաջ, ամէն բանէ վեր՝ անհրաժեշտ է որ անաղարտ մնայ Հայ ոգին, քիւրեղանայ ու մաքրուի արուեստի մեր ըմբռումը, զգալու, ապրելու, արտայայտելու գերազանցօրէն ենթակայական ոճը: Հանգանակներ չունինք պարտադրելիք: Ու ոչ ոքի հրամանը իբրեւ օրէնք կ'ընդունինք: Ապրող ամէն է՝ ալ ունի արդէն իր հոգին: Ամէն հոգի՝ իր օրէնքը: Կը պաշտպանենք արուեստագէտին ազատութիւնը, մտքին ազատ թռիչքը, հոգիին ազատ ծլարծակումը: Չկայ արուեստ՝ հոգիէն դուրս: Չկայ գրականութիւն՝ առանց հոգիի: Եւ չկայ ուժ՝ հոգիին դէմ: Ինչ որ դարերը իբրեւ գեղեցկութիւն անգին ժառանգ կտակած են սերունդներուն՝ հոգի՝ է նախ, ըլլալէ առաջ երգ ու պատառ ու քանդակ: Ինչ որ մեզմէ պիտի կրնանք տալ դարերուն՝ ըլլալէ վերջ քերթուած, տեսիլք կամ գաղափար:

Գեղեցիկին երկրպագու մեր նորածիլ տաղանդները պէտք է ճանչնան ոչ մէկ կարգախօս, փոշտացի ոչ մէկ քարոզիչ: Իրենց ներշնչումը պէտք է առնեն ոչ Յիսուսէն եւ ոչ Պիղատոսէն: Իրենց հոգին՝ իրենց համար պէտք է ըլլայ ուղեցոյց, իրենց հոգին՝ իրենց համար ստեղծիչ: Թող բանան իրենց սիրտը աշխարհին վրայ իբրեւ պատուհան, թող յագենան եւ արքենան աշխարհներուն եւ մարդերուն տառապանքովն ու հրճուանքով, ըլլան կենանքին երկրպագու, տառապան ուրիշին տառապանքով, եղբայրսնան տիեզերքին, բայց երբ ըլլան իրենց հոգիին հետ գլուխ գլխի, ըլլան միմակ իրենց գերագոյն սրբութեան հետ որ իրենց արուեստն է՝ գոցեն ամէն դուռ ու պատուհան եւ ականջ տան միայն ու միայն իրենց սրտի տրտփին:

Մենք դրօշակակիրն ենք այժս հանգանակին՝ որ ժխտումն է բոլոր հանգանակներուն: Պաշտպանն ենք արուեստագէտին ազատութեան՝ ընդդէմ քաղաքացիին անազատութեան: Հայրենիքին սիրոյն՝ քերթող մը կրնայ լռել, կրնայ

փշրել իր քնարը: Կ'արժե ամեն ինչ փշրել հայրենիքին համար: Փշրել քնարը՝
բայց չփորձել, ո՛չ մեկ բանի սիրոյն, նո՛յնիսկ հայրենիքին՝ բռնազրօսիկ երգ
յօրինել:

Փշրուած քնար մը տխուր վեհութիւն մը ունի: Շինծու երգը՝ խաթարումին,
կեղծիքին շեշտը: Ու բոլոր մարդերէն առաջ, արուեստագէտը ինքն է շեփոթա-
հարը յաւիտենական ճշմարտութեան: Աւելի գեղեցիկ է մահը ազատութեան
մէջ, քան թէ կեանքը՝ ստրկութեան:

ԵԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 Այս մասին տե՛ս մեր՝ «Փաղուփա՛հայ Գրողներու Համագումարը եւ Մատուցեան», *Գա-
րուհ*, Թիւ 10, 2002, էջ 78-85:

ANTRANIK ZAROUKIAN'S REPORT ON SOVIET ARMENIAN LITERATURE
(Summary)

SEVAN DEYIRMENJIAN

The First Conference of Armenian Writers from the Middle East convened in Chtaura, Lebanon, on 18-20 September, 1948. Several reports were delivered and then discussed during this gathering. They covered the state of Armenian language, prose, poetry, theater and print media in the Diaspora. Antranik Zaroukian reported on Soviet Armenian literature. Unlike most other reports, Zaroukian's was not published at the time in his literary monthly, *Nayiri*.

Sevan Deyirmenjian discovered the text of this report in the private papers of Minas Tololyan, the secretary of this conference. Deyirmenjian reproduced the full text of Zaroukian's report, which clearly reflects Zaroukian's thoughts and concerns on Armenian Diasporan intellectuals as regards the state of Soviet Armenian literature of the time. The paper is also a good indicator of Zaroukian's own conceptualization of literature and its role in society.

